

OBCE S MALOTŘÍDKOU MUNICIPALITIES WITH SMALL SCHOOLS WITH COMPOSITE CLASSES

KATEŘINA TRNKOVÁ

Abstrakt

Článek je výzkumnou zprávou z dotazníkového šetření realizovaného na malotřídních školách v ČR na jaře roku 2008. Je věnován analýze vybraných charakteristik venkovských obcí, které tyto školy zřizují. Ukazuje, jaké mají tyto obce základní demografické a geografické charakteristiky a jak se tyto promítají do charakteristik samotných malotřídek. Dále se podrobněji věnuje tématům občanské vybavenosti a občanského potenciálu obcí, které malotřídky zřizují. Data ukazují, že tyto obce jsou vybaveny velmi dobře, avšak jejich občanský potenciál není příliš velký. Malotřídky svými aktivitami nad rámec vyučování tento potenciál zvyšují a je možné je v tomto smyslu vnímat jako významnou sociokulturní instituci našich vesnic.

Klíčová slova

malotřídní škola, sociální, demografické a geografické charakteristiky obcí s malotřídní školou, občanská vybavenost a občanský potenciál obcí s malotřídkou, občanský potenciál malotřídních škol

Abstract

The paper is a research report to a questionnaire survey performed at small schools with composite classes in the Czech Republic in the spring of 2008. It presents the analysis of selected characteristics of rural municipalities which are the founders of these schools. Basic demographic and geographic characteristics of these municipalities are outlined and their projection into the characteristics of the schools themselves is discussed. Issues of citizen facilities and civic potential of municipalities founding small schools with composite classes are discussed in detail. The data show that the level of citizen facilities in these municipalities is good while the civic potential is not too great. Small schools with composite classes help to increase this potential by offering leisure-time activities beyond their educational work and may thus be regarded as an important socio-cultural institution operating in rural areas in the Czech Republic.

Keywords

small schools with composite classes, social, demographic and geographic characteristics of municipalities with small schools, citizen facilities and civic potential of municipalities with small schools, civic potential of small rural schools

Úvod

Malotřídní školy jsou nedílnou součástí naší sítě základních škol. Jedná se o školy, ve kterých jsou alespoň v jedné třídě společně vyučováni žáci více než jednoho

ročníku. Ke spojování ročníků do jedné třídy dochází z důvodu nedostatku žáků ve školním obvodu školy, a proto se tento fenomén v naprosté většině případů týká venkovských sídel, spíše ojediněle se malotřídky vyskytují ve větších sídlech nebo v okrajových částech měst¹.

Z pohledu regionálních studií lze o základních školách uvažovat jako o prvku občanské vybavenosti obce. Tato perspektiva je zajímavá i pro pedagogické vědy, neboť nás může upozornit na to, zda je z tohoto úhlu pohledu postavení těchto škol v obci výlučné a jaké různé funkce může škola v různých typech sídel plnit. Nás v tomto článku zajímají charakteristiky obcí, které zřizují právě malotřídní školy. Obecně se tedy ptáme, jaké obce vlastně malotřídky zřizují. Konkrétněji nás pak zajímá, kolik mají tyto obce obyvatel, kde se nacházejí a jaká je z nich dopravní dostupnost do správních center. Jaká je potom občanská vybavenost a občanský potenciál² takových obcí? Jsou malotřídní základní školy pro tyto obce jedním z mála, anebo spíše jedním z mnoha prvků občanské vybavenosti? A přispívají tyto školy svou činností nějak k občanskému potenciálu obce?

O těchto okolnostech toho víme, alespoň na základě empirických výzkumů, velmi málo. To byl jeden z důvodů, který nás vedl k zohlednění těchto faktorů v našem dotazníkovém šetření realizovaném na malotřídních školách v ČR, jehož metodologii představíme níže. V tomto článku tedy chceme na základě empirických dat analyzovat vybrané charakteristiky venkovských sídel, které zřizují malotřídní školy, a hledat jejich společné znaky. Domníváme se, že odpovědi na výše položené otázky mohou obohatit poznání o širším sociálním prostředí našich venkovských malotřídek.

Metodologie a průběh dotazníkového šetření

Za účelem získání empirické evidence o současných malotřídních školách v České republice jsme v rámci řešení výzkumného projektu GA ČR č. 406/07/0806 s názvem *Malotřídní školy v ČR: analýza současného stavu a potenciálů jejich rozvoje* na jaře roku 2008 realizovali dotazníkové šetření. Dotazník sestavený řešitelským kolektivem³ byl na sklonku března distribuován poštou ředitelům malotřídek a zástupcům jejich zřizovatelů, tedy k rukám starostů jednotlivých obcí. Jednalo se tedy o diferenciacní dotazování (Ferjenčík, 2000), kdy byly vytvořeny dvě mutace dotazníku pro dvě výše uvedené cílové skupiny, tak aby část údajů mohla být mezi těmito skupinami respondentů porovnávána.

Jako poněkud problematické se ukázalo být získání adresáře těchto škol. Obrátili jsme se na Ústav pro informace ve vzdělávání (dále i ÚIV), který zpracovává primár-

¹ Takové ojedinělé případy najdeme např. v Broumově, Olomouci, ale i v Praze.

² Pojem občanský potenciál používáme v nejširším slova smyslu. Ne tedy pouze jako potenciál, který obec má ve svých občanech ve smyslu jejich možné účasti na místní politice, ale i v možnosti podílet se na sociálním a kulturním životě obce.

³ Řešitelský tým tvoří vedle autorky článku ještě PhDr. Dana Knotová, Ph.D., a Mgr. Lucie Chaloupková, obě z Ústavu pedagogických věd FF MU.

ní statistické údaje o školách v ČR, a teprve po delším jednání⁴ jsme se domluvili, že nám tento adresář poskytne (aktuální k 30. 9. 2007). Bohužel se později ukázalo, že řada škol z tohoto seznamu nebyla malotřídní, ale šlo pouze o neúplné školy (viz pozn. pod čarou č. 4). Proto také nemůžeme poskytnout přesný údaj o skutečném počtu malotřídních škol v ČR a v našem souboru se objevují i neúplné ZŠ, které nemají spojené ročníky. Dodaný seznam měl 1510 adres, na základě vlastní úvahy a zpětné vazby od škol jsme z něj vyřadili 85 škol, takže za výchozí základní soubor považujeme 1425 škol. Tento základní soubor malotřídek byl doplněn o adresář jejich zřizovatelů a obě skupiny byly na konci března obeslány dotazníky.⁵ Jednalo se v podstatě o cenové šetření, neboť byla oslovena celá cílová skupina respondentů. Celkový přehled o velikosti výzkumného souboru a návratnosti dotazníků ukazuje následující tabulka.

Tab. 1: Velikost výzkumného souboru a struktura návratnosti dotazníků

Cílová skupina	Výchozí základní soubor (ÚIV)	Upravený základní soubor	Návratnost	Návratnost v %	Návratnost pouze malotřídky	Návratnost pouze malotřídky v %
Ředitelé malotřídek	1510	1425	596	41,8	537	37,7
Zřizovatelé malotřídek	1446	1368	824	60,2	738	53,9
Celkem	2956	2793	1420	50,8	1275	45,6

Celkovou návratnost hodnotíme jako dobrou u tohoto způsobu administrace dotazníku. Je otázkou, co mělo vliv na rozdílnou návratnost u obou skupin. Jedním z faktorů mohl být samotný dotazník, který byl v případě zřizovatelů asi o stránku kratší. Od ředitelů občas přicházely elektronickou poštou reakce o množství práce, která jim znemožňuje věnovat čas účasti na výzkumu.⁶ Návratnost byla „povzbuzena“ na konci dubna upomínkovým e-mailem, na který reagovaly obě skupiny. U ředitelů se pak zvýšila návratnost asi o 100 ks a u zřizovatelů zhruba o 170 ks. Obě skupiny

⁴ Od změny školského zákona v roce 2004 nejsou malotřídky v tomto zákoně uvedeny jako zvláštní organizační forma ZŠ a tento nový zákon rozlišuje pouze školy úplné (mající všech 9 ročníků) nebo neúplné (školy, které mají méně než 9 ročníků). O jednotlivých typech ZŠ mluví vyhláška č. 48/2005 Sb., o základním vzdělávání a některých náležitostech plnění povinné školní docházky. Na základě této legislativy změnil ÚIV metodiku zpracování a členění školských statistik, což vedlo k tomu, že z veřejných statistik se již nedozvíme, kolik malotřídních škol v ČR existuje a kolik žáků je navštěvuje. Proto také tento úřad nebyl nejprve připraven na to vyhledávat adresy těchto škol z primárních údajů o školách a jeho sestavení trvalo delší dobu.

⁵ Základní soubor zřizovatelů byl o něco menší, neboť se u některých měst objevil zřizovatel více škol, kterého jsme však žádali o vyplnění jen jednoho dotazníku za vybranou malotřídní školu, což se nám jevilo jako strategie snižující ochotu zřizovatelů škol dotazník vyplnit.

⁶ Přicházely i příznivé ohlasy vítající výzkumnou aktivitu mezi malotřídkami, komentující jednotlivé aspekty fungování těchto škol a nabízející další spolupráci.

v této fázi dotazování častěji využily možnost odpovídat elektronicky. Data z dotazníků byla analyzována softwarem Statistica.

Demografické a geografické charakteristiky sídel malotřídních škol

V následující části textu se zaměříme na to, jaký počet obyvatel mají obce, ve kterých fungují malotřídky, jak se tato okolnost promítá do jejich organizace a kde na území naší republiky se tyto školy z našeho souboru nacházejí. Údaje budeme čerpat z odpovědí ředitelů.

Nejmenší obcí, z hlediska počtu obyvatel, jejíž škola se zúčastnila dotazníkového šetření, byla obec se 130 obyvateli, na opačném pólu najdeme naše hlavní město. Celková velikostní struktura obcí je následující.

Tab. 2: Velikostní struktura obcí s malotřídkami ve výzkumném souboru

Počet obyvatel obce	Absolutní četnost	Relativní četnost
0–500	157	29,24
501–1000	281	52,33
1001–1500	47	8,75
1501–2000	22	4,10
3001–3500	1	0,19
5001 a více	3	0,56
ChD*	26	4,84
Celkem	537	100

Pozn. ★ Takto budou v tabulkách označeny chybějící odpovědi.

Malotřídky se nacházejí zejména v obcích do 1500 obyvatel (90 % z těch, jež se účastnily dotazování), u větších obcí jde spíše o výjimky v řádu jednotek procent. Dá se tedy mluvit jednoznačně o venkovském fenoménu (z hlediska počtu obyvatel bývají za venkovská považována sídla s méně než 2000 obyvateli). Je zajímavé, že i v malých obcích s méně než 500 obyvateli jsou tyto školy zastoupeny poměrně hojně. Maříková aj. (2003) mluví na základě vlastních reprezentativních šetření venkovské populace o tom, že tato velikostní skupina sídel má ZŠ zhruba v 18 % případů (naš počet škol zastupuje 4,3 % obcí této velikostní kategorie, tedy 24 % škol nacházejících se v obcích do 500 obyvatel) (*Malý lexikon obcí ČR, 2007*). Průměrný počet obyvatel obce s malotřídkou je 3553 obyvatel, po odfiltrování sídel s více než 5000 obyvateli⁷ klesá průměrný počet obyvatel obce na 726 obyvatel.

Dá se očekávat, že od počtu obyvatel obce se bude vyvíjet i počet žáků školy. Tato souvislost byla v datech nalezena (Spearmanovo $R = 0,45$ na hladině významnosti 0,00), avšak oproti očekávání není silnější, neboť některé malotřídky i v malých obcích jsou spádové pro další sídla a naopak.

⁷ Sídlo s více než 5000 obyvateli již zpravidla nemá venkovský charakter a pracovní je pro nás hranicí, kdy už uvažujeme o sídlech městského charakteru.

Ne všechny malotřídky mají všech pět ročníků I. stupně ZŠ, častěji právě menší obce zřizují jen několik prvních ročníků, aby umožnily nejmenším dětem docházku v místě bydliště. Přesto i v těchto sídlech významně převažují školy se všemi pěti ročníky. S velikostí sídla roste i počet tříd ve škole.

Tab. 3: Počet tříd v malotřídních školách podle velikosti sídla

Počet tříd ve škole					
Velikost sídla	1	2	3	4	Řádkové četnosti – součty
0–500	48	97	11	1	157
501–1000	30	174	67	9	280
1001–1500	1	9	29	8	47
1501–2000	2	9	4	7	22
3001–3500*	0	1	0	0	1
5001 a více	0	2	0	1	3
Celkem	81	292	111	26	510

Pozn. ★ Obce s počtem obyvatel mezi 3501 a 5000 s malotřídkou se v souboru nevyšly.

Z tabulky vidíme, že dvoutřídní malotřídky je nejčastějším typem malotřídek u nás, což potvrzuje i empirické šetření Trnkové (2007) realizované v Jihomoravském kraji a souvisí to s vysokým počtem sídel do 1000 obyvatel v naší sídelní struktuře.

Proporce malotřídek v jednotlivých krajích je rovněž vázána na charakter osídlení regionů. Mezi regiony s průměrně nejmenšími sídly patří Vysočina (711 obyvatel), kraj Středočeský (978 obyvatel) a Jihočeský (1004 obyvatel). Jedná se zároveň o kraje s nejvyšší proporcí venkovského obyvatelstva. Mezi kraje s vyšším podílem venkovského obyvatelstva patří ještě kraj Pardubický, Olomoucký a Plzeňský (Rudolfová, 2004). Tomu, s malými odchylkami, odpovídal v roce 2004/2005 podíl malotřídek na základním školství v jednotlivých regionech. Více než polovinu ZŠ tvořily malotřídky v kraji Vysočina, Královéhradeckém a Pardubickém, více než 40 % se jich nacházelo v krajích Středočeském, Olomouckém, Plzeňském a Libereckém (*Dlouhodobý záměr Středočeského kraje, 2006*). Toto základní rozložení se pochopitelně neobjevilo v našem souboru – nejvíce odpovídaly školy ze Středočeského, Jihomoravského kraje a z Vysočiny (podle pořadí). Průměrný počet obyvatel obcí podle regionu byl v našem souboru následující.

Tab. 4: Průměrný počet obyvatelstva obce s malotřídkou ve výzkumném souboru

Kraj	Průměrný počet obyvatelstva obce	N	Směrodatná odchylka
Jihočeský	587,6	25	357,0
Jihomoravský	819,5	72	310,4
Královéhradecký	613,4	39	309,0
Karlovarský	786,2	12	472,3
Liberecký	731,4	27	610,2
Moravskoslezský	1063,3	35	804,6
Olomoucký	767,3	41	289,2
Pardubický	661,2	33	228,9
Praha*	800,0	1	0,000

Kraj	Průměrný počet obyvatelstva obce	N	Směrodatná odchylka
Plzeňský	682,6	32	406,9
Středočeský	713,6	83	433,1
Ústecký	759,3	26	266,9
Vysočina	480,2	53	197,9
Zlínský	799,9	23	277,2
Všechny skupiny	722,6	502	419,1

Pozn. * Zde je uveden údaj za obec, která je součástí Prahy, proto je údaj o průměrném počtu obyvatel tohoto kraje tak nízký.

Nejméně početné obce s malotřídkami nám odpovídaly z Vysočiny, kraje Jihočeského, Královéhradeckého, Pardubického a Plzeňského. Naopak početnější obce s malotřídkami z našeho souboru se nacházejí v Moravskoslezském a Jihomoravském kraji. Tyto skutečnosti se nepodepisují na průměrném počtu žáků v těchto školách, který se sice podle regionu mírně liší, ale nejde o statisticky významné rozdíly (průměr se pohybuje kolem 30 žáků na jednu školu).⁸ Regionální umístění se však promítá do spádovosti školy, kde se objevila korelace Cramerova $V = 0,4$ (na hladině významnosti 0,00). Nejvíce spádových malotřídek se objevilo ve Středočeském kraji, na Vysočině a v kraji Plzeňském. Z hlediska počtu obcí, pro které jsou malotřídky spádové, vede kraj Plzeňský, následovaný kraji Karlovarským a Ústeckým (v těchto krajích byla dopravní obslužnost obcí hodnocena hůře, což je možná dáno právě tím, že se ředitelé škol denně s problematikou dojíždění setkávají).

Dopravní obslužnost obce jako taková byla respondenty hodnocena subjektivně na čtyřbodové škále, kde 1 = výborná a 4 = nedostatečná.⁹ Průměrné hodnocení dopravní obslužnosti ve venkovských obcích s malotřídkami bylo 2,5 (směrodatná odchylka 0,88). Kritičtěji tuto položku hodnotili ředitelé z kraje Jihočeského (2,96), Karlovarského (2,83) a Královéhradeckého (2,73). Naopak lépe vnímali dopravní obslužnost svých obcí ředitelé z kraje Jihomoravského (2,27), Moravskoslezského (2,29), Zlínského a Olomouckého (oba 2,31). Hodnocení dopravní obslužnosti obce nesouvisí s tím, jakou dobu trvá cesta osobní či veřejnou dopravou do krajského města nebo do obce s rozšířenou působností. Může to být dáno i tím, že tato místa netvoří hlavní cíle cestování respondentů anebo vnímali pojem dopravní obslužnosti komplexněji bez ohledu na ryze vlastní potřeby.

⁸ Průměrný počet žáků na jednu třídu malotřídní školy určité velikosti upravuje i vyhláška 48/2005 Sb., která vymezuje minimální průměrné počty financovaných žáků. Pokud tyto počty klesnou pod vymezenou hranici, obec má možnost případný rozdíl škole doplatit anebo rozhodnout o zrušení školy. Stejně tak je stanoven maximální počet dětí ve třídě. Rozdíly v počtech žáků ve třídách a tím i ve školách tedy mají své legislativou dané limity.

⁹ Jsme si vědomi omezené vypovídací hodnoty této položky, avšak vzhledem k délce dotazníku a způsobu jeho administrace se nám jevila tato možnost zjišťování kvality dopravní obslužnosti obce jako nejschůdnější. Ostatně subjektivní názor respondentů, kteří přicházejí s problematikou dopravy často do styku, se nám zdál pro naše účely hodnotnější než objektivní ukazatele (počty zastávek, blízkost silničních koridorů apod.), které nemusí vždy korespondovat se životními potřebami obyvatel.

Malotřídky jsou rozšířeným organizačním typem základní školy již v menších venkovských obcích. Počet obyvatel obce ovlivňuje počet žáků školy i počet tříd ve škole, neovlivňuje však počet ročníků ve škole. Obvykle i jednotřídní školy v nejmenších sídlech mají čtyři nebo pět ročníků. I tyto nejmenší malotřídky jsou často spádové pro okolní obce. Spádovost škol má svá regionální specifika a bylo by dobré ověřit, zda jsou daná strukturou sídelní sítě jednotlivých regionů, jejich dopravní obslužnosti či tradicí škol v jednotlivých obcích.

Občanská vybavenost a občanský potenciál obcí s malotřídní školou

Význam školy pro venkovskou obec bývá hodnocen jako veliký. Pro mnohé je existence školy v obci zárukou „zdravé“ věkové (a zprostředkovaně i sociální) struktury sídla i jeho atraktivity. Ocitne-li se venkovská škola v ohrožení své existence, obec a její obyvatelé zpravidla vyjadřují velké obavy o její další rozvoj.¹⁰ Zahraněčí výzkumy sledující tyto procesy uvádějí, že zánik školy obvykle neznamená bezprostřední odliv obyvatelstva z obce, k jeho řídnutí dochází teprve v dlouhodobějším horizontu (Kvalsund, 2004). Škola v obci má však i vliv na její každodenní život. Řada dospělých z vesnice přes den zmizí za prací, a připojí-li se k nim i děti, ulice se vyprázdňuje (Trnková, 2007).

Nás proto zajímalo, jak jsou vybavené venkovské obce zřizující malotřídku, zda se dá mluvit o škole jako o výlučném prvku občanské vybavenosti (za jakých podmínek), anebo zda jsou školy součástí spíše bohatěji vybavených obcí. V dotazníku jsme našim respondentům nabídli celkem 15 prvků občanské vybavenosti¹¹ s tím, aby označili ty, které se v obci nacházejí a jsou funkční (+ jedno volné políčko pro dopsání dalších, pro obec významných prvků občanské vybavenosti).

Ve více než 90 % měly obce z našeho souboru obchod, knihovnu, hospodu nebo restauraci, sportovní hřiště, zasedací místnost a malé podnikatele. Toto vybavení je tedy pro obce s malotřídkou takřka univerzálním základem (nejčastěji pak hospoda – 96,8 % obcí a obchod – 93,6 % obcí). Nejméně se naopak v těchto obcích vyskytovaly pečovatelská služba (13,2 %), velké firmy (28,3 %), ubytovny (30,4 %) a ordinace lékaře (46,2 %). My jsme pro možnost hodnocení celkové občanské vybavenosti použili index vybavení obce, který mohl nabývat hodnot 0–16. Průměrně index dosáhl hodnoty 9,8 se směrodatnou odchylkou 2,3. Dvě třetiny obcí s malotřídkami má tedy 7,5–12,1 prvků občanské vybavenosti. Jde tedy ve většině případů o obce dobře až velmi dobře vybavené. Lépe vybavené obce se v našem souboru nacházejí v Jihomoravském, Olomouckém, Jihočeském a Moravskoslezském kraji. V podrob-

¹⁰ Zastupitelé i ostatní občané mají obavy z toho, že se ztrátou školy sníží migrační atraktivita obce, ochudí se její sociokulturní život, povede to k odlivu mladé generace, což vše může ohrozit rozvoj obce.

¹¹ V nabídce byly tyto prvky občanské vybavenosti: obchod, místní knihovna, hospoda nebo restaurace, kulturní dům, dětské hřiště, sportovní hřiště, ordinace lékaře, zasedací místnost, penzion nebo jiná možnost ubytování, kostel, pošta, pečovatelská služba, zemědělské družstvo, malí podnikatelé, zastoupení velkých firem a jiné významné objekty.

nějším pohledu vypadala bilance občanské vybavenosti v obcích s malotřídkami takto:

Tab. 5: Hodnota indexu vybavení obcí podle okresu (vybrané krajní póly)

Okresy s nejvyššími hodnotami indexu			Okresy s nejnižšími hodnotami indexu		
Okres	Hodnota indexu	N	Okres	Hodnota indexu	N
Břeclav	12,4	8	Plzeň-jih	7,8	4
Prostějov	11,8	5	Praha-západ	8,0	7
Kladno	11,3	8	Jičín / Nymburk	8,2	6/11
Opava	11,0	10	Frýdek-Místek	8,3	7

Přestože by se mohlo zdát, že obce z moravských okresů a krajů jsou na tom lépe, tuto statistickou souvislost jsme nenašli. Středně velkou souvislost jsme identifikovali mezi výškou indexu a počtem obyvatelstva obce – Spearmanovo $R = 0,3$ (na hladině významnosti 0,00) – což je očekávatelné vzhledem k ekonomickému potenciálu obce, který zpravidla roste s počtem obyvatel a zejména generuje stav občanské vybavenosti.

Druhou charakteristikou, kterou jsme sledovali, byl občanský potenciál obce měřený počtem existujících občanských sdružení v místě. Zvolili jsme podobný postup, kdy měli respondenti označit, která sdružení jsou v obci aktivní (nabídka 9 + 1 volné pole).¹² Mezi nejčastěji vyskytujícími se sdruženími byli dobrovolní hasiči (83,8 %) a tělovýchovné jednoty (59,2 %), nejméně často v obcích působily folklorní sdružení (5,9 %) a divadelní spolky (12,3 %). I zde jsme vytvořili index občanského potenciálu obce s intervalem 0–10, jehož průměrná hodnota dosáhla 3,2 (směrodatná odchylka 1,6). Většina obcí ze souboru měla tedy potenciál občanské aktivity spíše nízký. Výše tohoto indexu nebyla ovlivněna regionálním umístěním obce, ale opět spíše její početností.

Tab. 6: Průměrná velikost indexu občanského potenciálu podle velikosti obce

Velikost obce	Index občanského potenciálu – průměr	N	Směrodatná odchylka
0–500	2,60	150	1,29
501–1000	3,39	274	1,56
1001–1500	4,07	46	1,42
1501–2000	4,06	16	2,08
3001–3500	7,00	1	0,00
5001 a více ★	4,33	3	3,51
Všechny skupiny	3,24	487	1,57

Pozn. ★ Obce s počtem obyvatel mezi 3501 a 5000 s malotřídkou se v souboru nevyklytly.

¹² V nabídce občanských sdružení figurovali: sdružení dobrovolných hasičů, tělovýchovná jednotka, Sokol, folklorní sdružení, divadelní spolek, chovatelé drobného zvířectva, dětské volnočasové organizace, církevní společenství, zahrádkáři a další.

Souvislost mezi výší indexu a počtem obyvatel obce potvrzuje i Spearmanovo R ve výši 0,36 na hladině významnosti 0,00. Dá se říci, že více obyvatel se může v obci angažovat ve více sdruženích.

Obce s malotřídními školami jsou tedy vybaveny dobře až velmi dobře, avšak jejich občanský potenciál, měřeno počtem fungujících občanských sdružení, je spíše nízký. Dále nás proto zajímalo, zda se tyto okolnosti nějak promítaly do toho, jak se angažuje v obci samotná škola, přesněji její zaměstnanci, a zda i ona je nositelkou občanského potenciálu obce.

Účast malotřídek na veřejném životě venkovských obcí

Různé zahraniční zdroje, podobně jako česká tradice sahající k počátku 20. století uvažují o venkovských školách jako o sociokulturních centrech vesnic (např. Bell, Sighsworth 1992; Waugh 1991). Od venkovských učitelů se očekává, že jejich práce neskončí výukou, ale že budou ochotni udělat po vyučování i něco pro děti a pro obec (za první republiky venkovští učitelé běžně organizovali plesy, psali kroniky nebo byli v zastupitelstvu obce). S tím, jak se objevují diskuse o platech učitelů, kvalifikovanosti učitelů malotřídek, obecně klesající veřejné angažovanosti apod., je čím dál méně zřejmé, zda i dnes jsou učitelé malotřídek aktivní v práci pro obec a zda jsou aktuální i výše zmíněná očekávání a jejich realizace. Jinými slovy, zda škola na vesnici vykazuje prvky sociokulturní instituce a zda jsou její zaměstnanci zapojeni do práce pro obec.

Tuto oblast práce školy jsme si rozdělili opět na dvě části, a to angažovanost zaměstnanců školy v práci pro obec (pro občany obce bez věkového nebo socioekonomického rozlišení) a angažovanost zaměstnanců v přípravě mimoškolních aktivit pro děti z obce.

Angažovanost zaměstnanců školy v práci pro obec jsme zjišťovali pomocí osmi položek + jedné volné odpovědi.¹³ Ukázalo se, že nejběžnější aktivitou zaměstnanců školy pro obec je účast na prezentaci obce (57,5 %), dále organizace společenských aktivit (47,7 %) a příprava obědů pro občany (31,3 %). Naopak nejméně často se zaměstnanci školy věnují vedení knihovny (7,4 %) a kroniky (7,6 %). I zde jsme pro potřeby analýzy vytvořili index „škola obcí“, který se pohyboval v intervalu 0–9 a dosáhl průměrné hodnoty 2,5 (směrodatná odchylka 1,3). Na jeho velikost nemá významnější vliv ani počet obyvatel obce, ani její umístění či celkový občanský potenciál obce nebo její vybavenost. Vliv nemají dokonce ani charakteristiky školy, jako je počet zaměstnanců nebo počet tříd.

Častější je angažovanost zaměstnanců malotřídek v organizování aktivit pro děti. Zájmové kroužky organizují na 91,4 % malotřídek, návštěvy kulturních akcí zajišťuje dětem mimo vyučování 68,9 % škol, akce typu maškarní ples 47,7 % škol

¹³ Zde se ve výběru objevily položky: vedení obecní kroniky, vedení knihovny, organizace společenských aktivit, vedení vzdělávacích aktivit, vedení hobby aktivit, příprava obědů, výpomoc při údržbě obecního majetku, pomoc s prezentací obce a jiné.

a podobná proporce škol organizuje různé zájezdy (43,2 %). Na školách se tedy běžně pedagogové věnují soustavné mimoškolní práci s dětmi v kroužcích a kromě toho více než polovina škol organizuje některé jednorázové akce. Naopak není běžné, že by zaměstnanci škol připravovali pro děti prázdninovou činnost (8,4 %). Průměrná hodnota indexu „škola dětem“, pohybující se v intervalu 0–6, se vyšplhala na 2,9 (směrodatná odchylka 1,2). Práce pro děti je přece jenom zaměstnancům školy bližší a věnují se jí častěji, což zřejmě vyplývá z jejich profesního zaměření. Ani v tomto případě jsme nenašli vliv výše uvedených sociodemografických a geografických faktorů na tuto oblast práce školy.

Co se týká očekávání obce vůči škole a její angažovanosti v práci pro obec, je třeba říci, že toto očekávání přetrvává. Ředitelé škol tvrdí, že zřizovatel jejich školy projevuje o tuto stránku chodu školy v 50,3 % aktivní zájem a školu v ní podporuje a ve 42,8 % projevuje zájem přiměřený. Pouhých 5,4 % ředitelů udává, že zřizovatel se o tuto věc nezajímá. Přítomnost tohoto očekávání či aktivní podpora školy v tomto směru se však neprojevuje (měřeno statistickými procedurami) v míře faktické angažovanosti školy v práci pro obec nebo pro děti.

Zaměstnanci malotřídek se tedy angažují po ukončení výuky zejména ve prospěch venkovských dětí. V tomto směru venkovské školy pomáhají zaplnit deficit výskytu zájmových organizací pro děti na venkově, což je pro tyto obce (a zejména rodiče těchto dětí) bezpochyby vítané. Bylo by určitě zajímavé vědět, zda jsou zaměstnanci škol za tuto práci honorováni a jak. Práce pro obec mezi zaměstnanci škol tolik rozšířená není, i když i té se řada z nich věnuje. Má však častěji podobu jednorázové aktivity než soustavné činnosti.

Závěr

V tomto příspěvku jsme chtěli odpovědět na otázku, v jakých obcích fungují v současnosti naše malotřídní školy, a to na základě dat z dotazníkového šetření adresovaného ředitelům všech těchto škol v naší republice. Šlo nám o postižení základních demografických a geografických charakteristik těchto obcí a dále o zhodnocení jejich občanské vybavenosti a občanského potenciálu, jehož součástí může být i škola.

Malotřídní školy jsou stále zejména venkovským fenoménem a nacházejí se hlavně v obcích s méně než 1000 obyvateli, přičemž průměrná velikost těchto zřizovatelských obcí se liší podle regionu a struktury jeho osídlení. Region také ovlivňuje výskyt spádovosti jednotlivých škol, a to dokonce více než počet obyvatel obce.

Obce zřizující malotřídní školy mají poměrně dobrou až velmi dobrou občanskou vybavenost. Školy tedy nemají v tomto ohledu nijak výsadní postavení, nejčastěji jsou jedním z deseti prvků občanské vybavenosti vesnice. Jejich význam tkví spíše v možnosti občanské (sociokulturní) angažovanosti, neboť v tomto ohledu lze venkovské obce z našeho souboru označit jako obce s menším občanským potenciálem (s menším počtem občanských sdružení). Zaměstnanci malotřídek tento potenciál v řadě případů uskutečňují, a to zejména v mimoškolní práci pro děti, méně často pak v práci pro občany vesnic obecně. Ukazuje se však, že očekávání vůči angažmá

zaměstnanců školy ve prospěch obce je na venkově, alespoň ze strany zřizovatelů, stále přítomno, a školy jsou v těchto aktivitách i dost často podporovány. Zajímavé je, že tato angažovanost není ovlivněna počtem obyvatel obce a jejím geografickým umístěním ani charakteristikami školy (počet zaměstnanců, velikosti školy).

Bylo by určitě možné věnovat tomuto tématu i detailnější pozornost a sledovat např. věkovou, socioekonomickou strukturu obyvatel venkovských obcí se školou (případně ve srovnání s obcemi bez ní) i v závislosti na umístění obcí, což by mohlo přinést věcnou oporu do opakovaných debat o rozvoje schopnosti venkovských obcí bez základní školy¹⁴ a s ní. Naše data ukazují, že malotřídky jsou významnou venkovskou sociokulturní institucí zejména pro děti,¹⁵ kterým v mnoha případech rozšiřují nabídku volnočasových aktivit, jež není na venkově tak bohatá. Tím mohou posilovat svůj význam v očích občanů obce. V tomto smyslu by tedy mělo být na malotřídky nazíráno jak z pohledu vzdělávací politiky, tak i z pohledu regionální politiky ve smyslu vytváření nástrojů, podporující uvedené funkce venkovských škol tak, aby mohl být reálně naplňován koncept komunitní školy, který je součástí strategických dokumentů naší vzdělávací politiky (Dlouhodobý 2002, 2005).

Literatura

- BELL, A., SIGSWORTH, A. *The Heart of the Community: Rural primary schools and community development*. Norwich: Mousehold Press, 1992. ISBN 1-874739-00-5.
- Dlouhodobý záměr vzdělávání a rozvoje výchovně vzdělávací soustavy České republiky (pro oblast předškolního, základního, středního, vyššího odborného a dalšího vzdělávání)*. Praha: MŠMT, 2002.
- Dlouhodobý záměr vzdělávání a rozvoje výchovně vzdělávací soustavy České republiky*. Praha: MŠMT, 2005.
- Dlouhodobý záměr vzdělávání a rozvoje vzdělávací soustavy Středočeského kraje*. [online] Praha: Středočeský kraj, 2006. [cit. 4-10-2006]
- Dostupný z <<http://www.kr-stredocesky.cz/viewDocument.asp?document=8060&type=zip>>.
- FERJENČÍK, J. *Úvod do metodologie psychologického výzkumu. Jak zkoumat lidskou duši*. Praha: Portál, 2000. ISBN 80-7178-367-6.
- KVALSUND, R. *School and local community – dimensions of change. A review of Norwegian research*. Výzkumná zpráva č. 58. Volda: University College, 2004.
- Malý lexikon obcí ČR 2007*. [online] Praha: ČSÚ, 2007. [cit. 2008-06-27]
- Dostupný z <<http://www.czso.cz/csu/2007edicniplan.nsf/p/1302-07#archiv>>.
- MARÍKOVÁ, P. et al. Charakteristika obcí. In *Český venkov 2003. Situace před vstupem do EU*. Praha: PEF ČZU, 2003, s. 121–138. ISBN 80-213-1121-5.
- RUDOLFOVÁ, M. Velikostní struktura obcí v České republice podle výsledků sčítání lidu 2001. In *Demografie*, 2004, roč. 46, č. 4, s. 276–279. ISSN 0011-8265.
- TRNKOVÁ, K. *Malotřídní školy a faktory ovlivňující jejich existenci a fungování*. Disertační práce. Brno: MU, 2007.
- WAUGH, D. (ed.) *Small Primary Schools*. The University of Hull, 1991. ISBN 0-85958-235-3.

¹⁴ Je zajímavé, že současná česká sociologie venkova problematice základního školství pozornost v podstatě nevěnuje, občas se objevují spíše práce z oblasti sociální geografie. Rovněž ke spolupráci těchto věd a pedagogiky dochází minimálně.

¹⁵ V tuto chvíli pomíjíme jejich hlavní úkol, kterým je zajištění dostupnosti základního vzdělávání.

O autorce

Mgr. KATEŘINA TRNKOVÁ, Ph.D., pracuje jako odborná asistentka na Ústavu pedagogických věd Filozofické fakulty Masarykovy univerzity. Od konce 90. let se z perspektivy sociologie výchovy zabývá problematikou malotřídních škol. Podílí se i na dalších výzkumných projektech pracoviště, které jsou zaměřeny na oblast fungování škol nebo na vzdělávání dospělých. Zároveň zajišťuje výuku metodologie pedagogického výzkumu, základů sociologie a demografie pro pedagogy, kulturní antropologie a environmentální výchovy na výše uvedeném pracovišti.

Kontakt: trnkova@phil.muni.cz

About the author

Mgr. KATEŘINA TRNKOVÁ, Ph.D. works as a senior lecturer at the Department of Educational Sciences, Faculty of Arts, Masaryk University. She has been studying small schools with composite classes from the point of view of sociology of education since the end of 1990s. Besides this, she is involved in other research projects of her university department, with focus on school operation and adult education. She teaches methodology of pedagogical research, an introductory course in sociology and demography for education, and cultural anthropology and environmental education.

Contact: trnkova@phil.muni.cz